

⁸ Фролов А. С. Новые памятники мезолита... — С. 77; Жилин М. Г., Фролов А. С. Мезолитическая стоянка Ладыжино III. — С. 255—260.

⁹ Сорокин А. Н. Разведки и раскопки в Рязанской и Калужской областях... — С. 87.

В. І. НЕПРИНА

Виникнення та розвиток рибальства на території України

Реконструкція господарської діяльності стародавніх суспільств базується переважно на археологічних матеріалах: знаряддях праці, зв'язаних є тією чи іншою галуззю виробництва, рештках кісток, виявлених в культурних нашаруваннях поселень, а також в пам'ятках мистецтва, в яких трудова діяльність знаходить певне відображення.

У ряді монографій, присвячених вивченню окремих епох або поселень, вміщено розділи з аналізом рибальського інвентаря та спробами реконструювання характеру рибальської діяльності¹. В працях останнього часу, в яких досліджуються окремі регіони України, питання господарства пов'язуються з характером природного середовища цих регіонів².

У даній статті розглянемо за археологічними даними рибальську діяльність людини на Україні з часів її виникнення, розвитку протягом кам'яного віку та її значення для суспільства тієї епохи.

Річкова мережа на території України належить до басейнів двох морів — Чорного та Азовського. Більшість рік, таких як Дніпро, Десна, Прип'ять, Сіверський Донець, або лівобережні притоки Дніпра (Супій, Сула, Псел, Ворскла, Орель, Самара) мають рівнинний характер, інші — гірські: Дністер, Прут, Тиса та річки Гірського Криму. Озера на Україні заплавної походження. Болота й заболочені землі займають близько 3% всієї території республіки. Багато боліт у давнину також були озерами особливо в районах Полісся. Ріка Дніпро, займаючи центральне положення, була основним водним рубежем і разом із системою приток та озер становила основний басейн, навколо якого відбувалися історичні події.

Поселення та стоянки найдавніших епох звичайно тяжіють до водних басейнів — місць, наближених до мисливських та рибальських угідь, вони поширені і по всіх географічних зонах України: лісовій, лісостеповій, степовій та гірській.

Про рибальство давніх епох свідчать предмети рибальської праці, виявлені при розкопках: сітки, човни, весла, грузики, гачки, остроги, блешні, гарпуни тощо, а також кістки риб. Виготовляли ці речі з органічних матеріалів — деревини, кістки, рогу, стулок черепашок. Вироби з цих матеріалів погано зберігаються серед культурних решток, тому дані про таку важливу галузь тогочасного господарства, як рибальство, фрагментарні.

Рибальство як нова господарська діяльність людини виникла наприкінці льодовикової епохи, яка відповідає пізньому палеоліту. На це вказують знахідки кісток риб і рибальських знарядь серед матеріалів стоянок пізнього палеоліту Криму, Подністров'я, Надпоріжжя й Подесення. Кістки сома знайдені в Осокорівці, щуки — на Новгород-Сіверській стоянці та невизначувані кістки риб — у Чулатові (за Підоплічком). До цього ж часу можна віднести гарпун та уламок рибальського гачка з шарів I і II-а стоянки Молодове V (рис. 1, 6)³, а також уламок гачка з бивня мамонта з Мізіна⁴ (рис. 1, 16).

Зміни географічного середовища, спричинені зникненням льодовиків та встановленням умов, близьких до сучасних, привели до змін флори та фауни, а в зв'язку з цим і господарської діяльності людини. Цей період відомий в літературі як період кризи колективного палео-

літичного мисливства на великих стадних тварин, що привела до виникнення індивідуального полювання за допомогою лука та стріл на великих нестатних тварин в мезолітичний час⁵. Зараз існує думка про динамічний зв'язок діяльності первісної людини із зовнішнім середовищем, яке впливає на характер його господарської діяльності та на виробничі сили людського суспільства. Встановлено також, що суспільство вибирало таку форму господарської діяльності, яка забезпечувала одержання максимального енергетичного продукту при мінімальному ризику, а також тісний зв'язок екосистем із певним типом господарства стародавнього населення⁶.

В палеоліті рибальство мало ще такий вид полювання⁷, коли риба висліджувалася й поражалася за допомогою гарпунів та острог.

Крім риби ловили й молюсків, м'ясо яких також вживалося в їжу. Не виключено, що саме збирання річкових і морських молюсків привело до виникнення рибальства, коли в зв'язку з вичерпанням звичних харчових ресурсів почались пошуки нових джерел харчування при нових умовах життя.

В мезолітичний час рибальство починає утверджуватися як галузь привласнюючого господарства. Основними джерелами вивчення рибальства в мезоліті на території України є матеріали Криму, Надпорожжя й Подністров'я. В результаті вживання молюсків лишилися великі скупчення стулок мушлів, які трапляються на ряді стоянок (Мурзак-Коба, Ігринь 8). Вважається, що рибальство в мезолітичний час на відміну від палеоліту здійснювалося не тільки засобом забивання гарпунами та острогами (рис. 1, 4, 7—9), а й ловленням на жерлицю та блешні. На це вперше вказав С. М. Бібіков, коли запропонував вузькі подовжені трапеції з зубцями мезолітичного часу вважати блешнями⁸. Аналогічні трапеції він відзначав у Фатьма-Кобі, третьому шарі Шан-Коби, Мурзак-Кобі, Балін-Коші, Кукреці, Алачущі та Карабі-яйлі, а також у тарденуазьких комплексах дюнних стоянок Сіверського Дінця. Останнім часом на основі функціонального аналізу цей тип трапецій визначають як вістря до стріл (рис. 2, 1—3)⁹.

Серед інших рибальських знарядь використовувались гарпуни з кісток або рогу; їх виявлено в Мурзак-Кобі (рис. 1, 4, 7, 9, 10), Кара-Кобі (рис. 1, 13) та Шан-Кобі. Але необхідно відзначити, що гарпуни вживалися не лише в рибальстві, а частіше для полювання на тварин (за Л. Л. Залізником). За рештками кісток з Сюрени I і II визначені такі види риб: вирезуб, чорноморський лосось, річкова форель, голівень.

Дослідники вважають, що в мезоліті ловили рибу також за допомогою лука¹⁰.

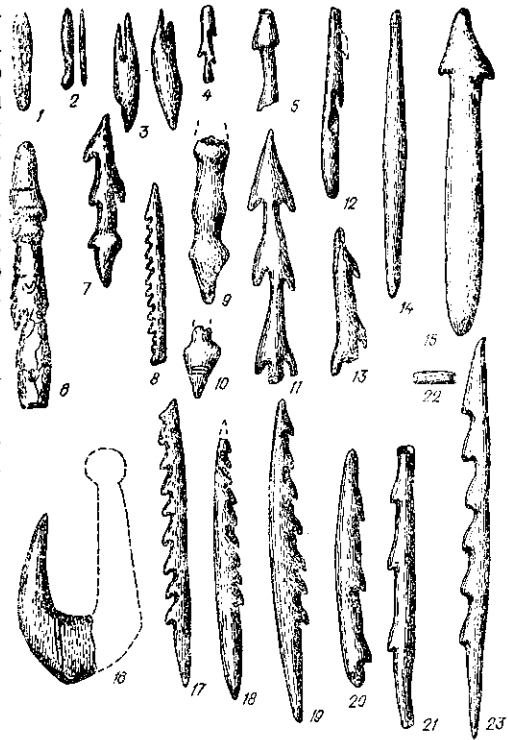
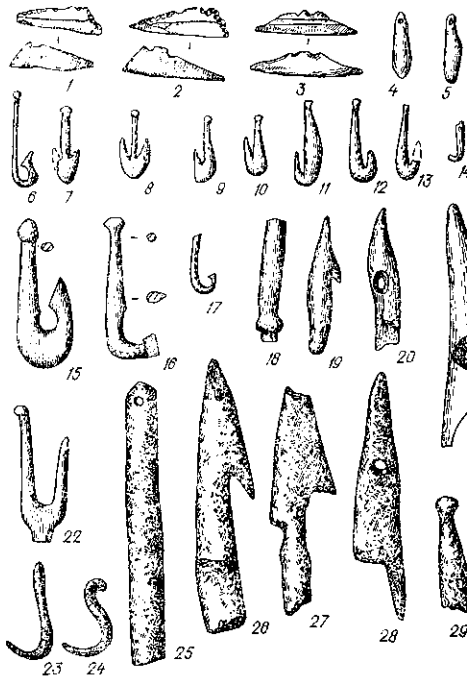

Рис. 1. Прилади для плетіння сіток: Сурський острів I (1, 3, 22); II (2); гарпуни: Мурзак-Коба (4, 7, 9, 10); Сурський острів II (5, 12); Кара-Коба (13); Молодове V (6); Деревка (поселення) (15); Погорілівка—Коса (8, 17, 18—19, 23); Погорілівка—Есмань (21); Нові Санджари (20); жерлиці: Деревка могольник (14); гачки: Мізинь (16)

У неолітичну добу рибальство стає однією з провідних галузей, зокрема, для лісостепових та лісових районів України. Але через погані умови збереження органічних решток важко судити

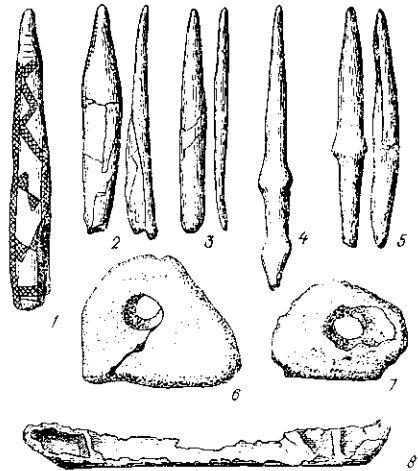

Рис. 2. Трапецеподібні вістря з Криму (1—3); блешні з емалі іклів кабана; Митьків та Базьків острови на Південному Бузі (4—5); гачки кістяні:

Сурський острів II — житло (6—7); Ображіївка (9); Погорілівка—Коса (10—13); Базьків острів (14); Райгородок (15); Дерев'янка поселення (16); Середній Стіг II (17); Волоське (22); гачки мідні: Лука-Врубловецька (23—24); гарпуни: Михайлівка (18—19); Стрільча Скеля (20—21, 25—29)

Рис. 3. Вироби з кістки, пісковнику та дерева:

Сурський острів I (1); II (2—5). Олександрія (неолітичний шар) (6—7), обрив р. Оскіл (8).

про обсяг і значення цієї галузі господарства.

В середовищі кримської неолітичної культури даних про рибальство майже немає, лише за деякими матеріалами Керченського півострова видно, що рибальство зберігає характер попередньої епохи¹¹.

Буго-дністровська культура у своєму господарстві мала вже відтворюючі форми — землеробство і скотарство, але рибальство в ній мало велике значення. Це було зумовлено багатством рибних угідь у басейнах річок Південного Бугу та Дністра. В. М. Даниленко відзначав постійне тяжіння стоянок буго-дністровської культури до води і знахідки в нашаруваннях поселень та стоянок кісток вирізува; серед рибальських знарядь він опублікував гачок та блешню з поселень на Базьковому і Митьковому островах с. Скибінці. Гачок кістяний, блешні — з емалі ікла кабана¹² (рис. 2, 4—14). На поселеннях цієї культури звичайні також скупчення черепашок. Дністровські поселення за культурними ознаками близькі до побузьких. За даними В. І. Маркевича, на їх площі зустрічалися потужні скупчення риб'ячої луски та кісток риб, хоча знярядь рибальства тут не знайдено. Це можна пояснити тим, що рибальство у неоліті цього типу вже набуло човно-сіткового характеру (що, як вважає В. І. Маркевич, властиво для всієї культури), крім того, воно підкріплювалося збиранням молюсків¹³.

Інша ранньонеолітична культура України з відтворюючим господарством — сурсько-дніпровська — дала виразні та різнобічні матеріали, пов'язані з рибальством¹⁴. З поселень на Сурському острові походять одно- й двобічні гарпуни (рис. 1, 5, 11), два кістяних гачки (рис. 2, 6—7), прилади для плетіння сіток (рис. 1, 1—3, 22; 3, 2—5), а також зображення рибальських сіток та верш тонкими врізними лініями на кістяному кинджалі (рис. 3, 1).

У Дніпро-Донецькому регіоні такі ранньонеолітичні культури, як струмільська та лисогубівська вже мали відтворюючі форми господарства в їх початкових проявах. Вони поширені в зоні лісу і лісостепу, які відзначаються багатством мисливських та рибальських угідь, тому в розвитку відтворюючих форм помітне певне гальмування. За думкою В. М. Даниленка, таке становище веде до того, що із плином часу навик в практиці відтворюючого господарства ніби втрачаються; він мав на увазі пам'ятки розвиненого неоліту дніпро-донецької культури — Моства, хут. Тетерівський, Віта-Литовська (пізня група) ¹⁵.

Населення лисогубівської культури практикувало примітивне землеробство та скотарство, судячи за знахідками зернотерок та розтирачів південнобузьких типів, мотик та копалок, кісток свійських тварин — биків та собак на Лисогубівському поселенні.

Рибальство та збирання річкових і сухопутних молюсків широко практикувалося. Комплекс рибальських знарядь лисогубівської культури відомий за знахідками у Погорілівці-Косі (рис. 1, 8, 17—19, 23; 2, 9—13), Есмані (рис. 1, 21) та Ображіївці (рис. 2, 8) ¹⁶. Велика топологічна близькість матеріалів культури з матеріалами сурсько-дніпровської дозволяє припускати також човново-сітковий характер рибальства у населення лисогубівської культури. Відзначені елементи відтворюючого господарства в них, можливо, зникають у зв'язку з просуненням племен мисливців і рибалок з ямково-гребінцевою керамікою довгівського типу в середовище північного сходу України в IV—III тис. до н. е., які залишили тут пам'ятки типу неолітичних шарів поселення Гришівка ¹⁷. Культура цього типу займала значні території лівобережної України наприкінці IV—III тис. до н. е., частково витісняла або співіснувала із культурою пам'яток типу Вирчища та Волинцеве і лисогубівськими ¹⁸.

В середовищі племен дніпро-донецької культури дані про рибальство одержані на пам'ятках лісостепової смуги. У неолітичному шарі Олександрії знайдено кілька грузил до сіток (рис. 3, 6—7), у кручі р. Оскіл трапився стародавній дерев'яний човен, виготовлений вогнедовбальним способом ¹⁹. На всіх могильниках маріупольського типу у великій кількості зустрічалися кістки риб, головним чином сазана й вирезуба. За даними Вовнизького лівобережного могильника, в окремих похованнях було знайдено від однієї до сорока рибин великих за розмірами і вагою, в середньому від 10 до 12 кг ²⁰. На Дерев'яному могильнику неолітичної доби виявлено жерлицю та гарпун (рис. 1, 14—15). Сітковий характер рибальства цих племен вважається безсумнівним ²¹.

Рибальство в культурі з ямково-гребінцевою керамікою поряд з мисливством відіграє важливу роль в економіці, але через малочисленність фактичних даних не можна скласти уявлення про характер діяльності саме такого роду. В цьому плані можна розглянути матеріали стоянки Довге на Верхньому Доні, серед яких знаряддя рибальства доброї збереженості ²². На інших стоянках і поселеннях України цієї культури (Погорілівка—Коса, Есмань, Вирчище тощо) відомі кістки річкових риб — сома та щуки.

Такі розвинені енеолітичні культури, синхронні деякий період неолітові з ямково-гребінцевою керамікою, як трипільська, середньостогівська, ямна практикують рибальство як допоміжну галузь до розвинутих відтворюючих форм економіки, яка доповнює та урізноманітнює раціон їжі. Збирання молюсків у середовищі енеолітичних культур вже не відоме, але воно є серед населення з ямково-гребінцевою керамікою. Так, на площі Гришівської стоянки у житлах, датованих III тис. до н. е., трапилися значні скупчення ступок річкових молюсків ²³. В енеолітичний час знаряддя рибальства виготовлялися також з кістки — це гарпуни та гачки (рис. 1, 14—15; 2, 16—22, 25, 26—29),

на трипільському поселенні Лука-Врубловецька відомі вже гачки з міді (рис. 2, 23—24)²⁴.

Рибальство одержало відображення в пам'ятках духовної культури населення кам'яного віку — енеоліту на території України, але такі дані нечисленні. Це вже і згаданий вище кинджал з пазами до геометричних вкладишів із Сурського острова, на якому зображено знаряддя рибальства. На Кам'яній Могилі поблизу Мелітополя відомо кілька плит неолітичного часу (№ 4, 7, 17) із зображеннями сіток, рибин в сітках, верші, а також рибоподібні чуринги. Очевидно, ці зображення є наслідком магічних дій давніх людей, які були покликані забезпечити успішну ловлю риби²⁵.

Цей короткий огляд даних, які свідчать про виникнення та розвиток рибальського промислу в кам'яному віці—енеоліті України, показує його неоднакове значення в різні періоди. Розглянутий вид господарства виник як допоміжний промисел у середовищах верхньопалеолітичного і ранньонеолітичного населення із початковими формами відтворюючої економіки — землеробства і скотарства. В такому ж значенні зберігається воно і в енеоліті. Але серед племен лісової та лісостепової зон рибальство разом з мисливством займає основне місце в економіці тогочасного суспільства. Тут важливо підкреслити також факт виникнення ловлі риби за допомогою човнів та сіток — той фактор виробництва, який зумовив перехід до неолітичного способу життя і знаменує кінець мезолітичного господарювання, коли рибальство пройшло шлях становлення й розвитку. Це положення відноситься до тих культур неоліту України лісової та лісостепової зон, які не практикують відтворюючих форм господарства, а інтенсифікують рибальство і мисливство. В результаті цього їм вдалося перейти до більшої осілості, забезпечити своє відтворення і розширення у просторі, поліпшити умови свого існування. Таке місце рибальства в так званій неолітичній революції.

В. И. НЕПРИНА

Возникновение и развитие рыболовства на территории Украины

Резюме

Рыболовецкий промысел имел неодинаковое значение в разные периоды истории древности. Во время своего возникновения в среде верхнепалеолитического человеческого общества и раннеолитического населения с ранними формами производящей экономики (земледелия и скотоводства) он был, несомненно, вспомогательным, такое его значение сохраняется в энеолите. Но в среде племен леса и лесостепи рыболовство наряду с охотой занимает важнейшее место в экономике. Здесь важно подчеркнуть также тот факт, что возникновение интенсивной формы рыболовства, то есть ловли рыбы с помощью сетей и лодок, является тем фактом производства, который обусловил переход к неолитическому образу жизни и знаменует конец мезолитического хозяйства, когда рыболовство проходит свой путь становления и развития. Это положение относится к тем культурам неолита леса и лесостепи Украины, которые не практикуют производящих форм хозяйства, а интенсифицируют рыболовство и охоту, что позволило им перейти к большей оседлости и обеспечить свое воспроизводство и расширение в пространстве, улучшить условия своего существования. Таково место рыболовства в так называемой неолитической революции.

¹ *Телегін Д. Я.* Дніпро-донська культура. — К., 1968. — С. 204—215; *Телегін Д. Я.* Середньостогівська культура. — К., 1973. — С. 131—153; *Даниленко В. Н.* Неолит України. — Киев, 1969. — С. 165; *Мацкевой Л. Г.* Мезолит и неолит Восточного Крыма. — Киев, 1977. — С. 126—147.

² *Черныш А. П.* Развитие присваивающего хозяйства и характер природной среды в палеолите и мезолите на территории Прикарпатья // Палеоэкология древнего человека. — Киев, 1977. — С. 120—122.

³ *Черныш А. П.* Указ. соч... — С. 120—121.

⁴ *Шовкопляс И. Г.* Мезинская стоянка. — Киев, 1965. — С. 203.

⁵ *Бибиков С. Н.* Позднейший палеолит Крыма // Материалы по четвертичному пе-

- риоду СССР. — 1950. — Вып. 2. — С. 118—126; Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. № 126. — С. 139.
- ⁶ Долуханов П. М., Пашкевич Г. А. Палеоэкологические рубежи верхнего плейстоцена и развитие хозяйственных типов на Юго-Востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 135—136.
- ⁷ Векилова Е. А. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // МИА. — 1957. — № 59. — С. 312.
- ⁸ Бибииков С. Н. Раскопки в навесе Фатьма-Коба в 1956 г. // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып. 8. — С. 114—121.
- ⁹ Нужный Д. Ю. Об использовании острий и геометрических микролитов // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 31—32.
- ¹⁰ Векилова Е. А. Указ. соч. — С. 312; Векилова Е. А. Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА. — 1971. — № 173.
- ¹¹ Мациевой Л. Г. Указ. соч. — С. 126—147.
- ¹² Даниленко В. Н. Указ. соч. — С. 165.
- ¹³ Маркевич В. И. Неолит Молдавии. — Кишинев, 1974. — С. 175.
- ¹⁴ Даниленко В. М. До питання про ранній неоліт південної Наддніпрянщини // Археологія. — 1950. — Т. 3. — С. 119—147.
- ¹⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — С. 36.
- ¹⁶ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — Киев, 1976. — С. 36—37.
- ¹⁷ Березанская С. С. Неолитическая стоянка у хут. Гришевка на Средней Десне // СА. — 1975. — № 2. — С. 148—167; Неприна В. И. До вивчення неолітичної доби на території Північно-Східної України // Археологія. — 1982. — Вып. 41. — С. 3—15.
- ¹⁸ Неприна В. И. Лисогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе Левобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 107—123.
- ¹⁹ Телесін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — С. 205.
- ²⁰ Шпет Г. І. Зуби риб з Вовнизького лівобережного могильника // АП УРСР. — 1956. — Т. 6. — С. 162.
- ²¹ Телесін Д. Я. Дерев'яний неолітичний могильник // Археологія. — 1964. — Т. 16. — С. 152.
- ²² Левенок В. П. Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону // МИА. — 1965. — № 131. — С. 223—251.
- ²³ Березанская С. С. Указ. соч. — С. 151—155.
- ²⁴ Бибииков С. Н. Поселение Лука-Врублевцевкая // МИА. — 1953. — № 38. — С. 189, 192.
- ²⁵ Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. — К., 1961. — С. 31.